

VRIJHEID IN ONVRIJHEID

Serie Vrijheid

Psalm 37 schetst de wereld zoals we die graag zouden willen zien: het goede beloond, het kwade bestraft. Wij weten beter. Oorlogsmisdaden worden slechts bij uitzondering berecht, hoezeer er ook mee gedreigd wordt. Als een land en zijn leger maar sterk genoeg zijn, of de het dreigement kernwapens in te zetten maar geloofwaardig genoeg is, kunnen ziekenhuizen en scholen straffeloos gebombardeerd worden, argeloze burgers op straat doodgeschoten, vrouwen stelselmatig verkracht. Al zijn 'Ploert en schender' van alle tijden, die termen hebben deze dagen een gruwelijk actuele lading gekregen. Maar weinig kans dat ze de leegte inwaaien, zoals we hoopvol zongen.

Hoe wrang is het dat dit dat juist deze psalm 37 uitvoerig geciteerd wordt in een brief die de verder onbekend gebleven Willem Willing aan zijn dochter schreef vanuit Westerbork kort voor zijn deportatie naar Auschwitz. Of hij 'goed' leefde, in de zin van psalm 1, of hij een rechtvaardige was, we weten het niet. Maar dat hij onschuldig vermoord is, verdelgd, is duidelijk. Voor hem niet het bezitten van het land, en gelukkig leven in overvloed en vrede'. Daar hebben zijn moordenaars een stuk meer kans op, ondanks de pogingen tot naoorlogse rechtspleging (nogal halfslachtige pogingen vaak).

De psalmdichters waren geen naïeve sprookjesvertellers en hun tijd stak niet anders in elkaar dan de onze. Het tegendeel is het geval. Deze psalm is in of na de Babylonische ballingschap ontstaan. De tempel is verwoest, er is geen vast punt meer voor offers en andere religieuze rituelen. En de natie, het volk als nationale eenheid, ligt al evenzeer in stukken. Het is dus uit ellende en als een pijnlijke noodzakelijkheid dat de psalmist zoekt naar wat er nog wel is, naar wat die verstrooid geraakte groep mensen nog samenbindt tot gemeenschap. En dit is zijn antwoord: wat hen samenbindt is dat zij zich willen houden aan het verbond, dat zij rechtvaardig willen zijn, tsaddiek, oprecht, liefdevol, genadig, vrijgevig. Ook, juist in rampspoed en als het allesbehalve duidelijk is of er vrede en welvaart in het verschiet liggen.

Is dat ook wat Willem Willing wil zeggen met citeren van deze psalm? Voor hem is het kennelijk geen mooie wensdroom of onrealistisch sprookje. Als je in staat bent in die omstandigheden, aan de vooravond van je deportatie in een veewagon, die woorden in je mond te nemen, dan gaat het niet meer om een naïef geloof van 'alles sal reg kom', dan raken die woorden aan je diepste overtuiging, aan de grond van je bestaan.

De Holocaust-teksten waar ik mij beroepshalve mee bezig houd, zijn natuurlijk geen vrolijk stemmende lectuur. Al verwijlen de meeste schrijvers niet lang bij de daders en bij concrete uitingsvormen van wreedheid waarvan ze getuige waren, evengoed word je als lezer direct en indirect geconfronteerd met de zwartste gedragingen waartoe mensen in staat zijn.

Het gaat dan zeker niet alleen om de daders, de bewakers en de beulen. Het hele kampstelsel was erop gericht om de gevangenen te demoraliseren, hun hun waardigheid te ontnemen, hun moraal en hun zelfrespect, en die intentie slaagde in het overgrote deel van de gevallen. (Ik spreek in de verleden tijd, maar het mechanisme is nog altijd wel ergens op deze aarde gaande.) Breng mensen in een permanente staat van honger, en ze zijn bereid te vechten om een stuk brood. Laat uitputting, vervuiling en willekeur heersen – ze zijn in staat elkaar te bestelen en te verraden. De naakte overlevingsdrang maakt korte metten met alle normen en waarden, hoe diep die ook in je persoonlijkheid verankerd leken, en beschaving blijkt niet meer te zijn dan een dun laagje vernis, een uitspraak die in veel varianten te lezen valt in kampmemoires.

Maar er is ook een andere kant. Niet voor niets wordt voor die intentie van het kampstelsel vaak de term ontmenselijking gebruikt. Die strijd van allen tegen allen is kennelijk niet de natuurlijke staat van de mens. Er is heel veel voor nodig om hem daartoe te laten vervallen, heel wat prikkeldraad, voedselgebrek, mishandeling, volstreckte willekeur (die onberekenbare dreiging en dus permanente angst tot gevolg had). En al blijkt het dan inderdaad mogelijk de meeste mensen te breken, er zijn er toch ook, die zelfs dan staande blijven, die hun menselijkheid niet verliezen.

Er waren vele manieren waarop de gevangenen probeerden zichzelf als mens te blijven zien opkwamen voor hun menselijke waardigheid. Boeken waren een kostbaar bezit, de bijbel voorop, maar ook Spinoza, en net zo goed Joop ter Heul en Karl May. Mensen vermaakten elkaar in de schaarse vrije tijd door verhalen te vertellen en liedjes te zingen. Wanneer de dwangarbeid niet alle energie opslokte, werden er allerhande lezingen georganiseerd, gevangenen knutselden kleine cadeautjes voor elkaar of voor thuis, soms kon er muziek gemaakt worden, er werden clandestiene kerkdiensten gehouden (niet toevallig streng verboden, want er werd onderkend dat mensen daar grote morele kracht aan ontleenden), er werden theologische en filosofische debatten gevoerd, religieuze gebruiken en rituelen werden secuur gevolgd. Al die dingen hadden natuurlijk de bedoeling de gevangenen even af te leiden, maar daaronder ligt toch vooral de verwoede poging zichzelf als mens te blijven zien, zichzelf als persoon vast te houden.

De meest welsprekende manier waarop het eigen mens-zijn hooggehouden werd, was wel de zorg voor anderen. Daarmee handelt iemand immers lijnrecht tegen het kampstelsel in, dat er juist vanuit ging dat iedereen altijd zijn eigen belang op de eerste plaats zet. Denk aan de gelezen dagboekfragmenten van Abel Herzberg, over die mensen aan wie hij denkt als 'als hoog oprijzende tussen de bruin-grauwige troep van de massa' en de miniatuur-portretjes die hij schetst van enkele van die mensen.

In de zorg voor anderen, het delen van voedsel, het ondersteunen als iemand zelf niet meer op zijn voeten kon staan, het overnemen van een taak als de ander te zwak was om die uit te voeren, de verzorging van ziekten, hoe besmettelijk ook, juist daarin lieten gevangenen zien dat het kamp hen er niet onder had gekregen, daarmee lieten zij zien dat zij een vrijheid hadden die het systeem hen niet kon afnemen. Mensen die daartoe in staat waren, waren misschien uitzonderingen, maar ze waren er.

En wat ik persoonlijk als een geweldig getuigenis van menselijkheid ervaar, is het diepgravende zelfonderzoek waar sommigen schrijvers zichzelf aan onderwerpen, over de momenten dat ze gefaald hebben, dat ze die vrijheid niet konden nemen, niet beantwoord hebben aan de normen die ze zelf aanhouden. De eerlijkheid waarmee ze zichzelf en hun ontluisterende gedrag analyseren, de scherpe veroordeling van hun tekortschieten, ook daarin houden ze voor mij juist op indrukwekkende wijze hun mens-zijn hoog.

En God? Waar is die in het verhaal? De God als een macht, als degene die de gebeurtenissen bepaalt en de wereld bestuurt, die dus ook Auschwitz had kunnen voorkomen, en Boetsja of Mariopoel – ik vind het bijna blasfemisch om zo te denken. Misschien houden we met dat denkbeeld nog te veel vast aan een mannelijk ingekleurd Godsbeeld van kracht en macht, almacht zelfs. Misschien moeten we op een andere manier kijken, die mannelijke sfeer van ons denken over God wat loslaten. Dan kunnen we er oog voor krijgen dat God niet afwezig was in Auschwitz, niet tijdelijk verborgen. Hij (of Zij) was aanwezig in al die kleine daden van troost en steun, van zorgzaamheid en hulp die gevangenen elkaar bewezen. Gods gezicht openbaarde zich in de gezichten van al diegenen die de ander toegewend waren, als het ultieme verzet tegen het kampstelsel, als logenstraffing van de ontmenselijking. Vrouwelijke schrijvers tonen misschien meer aandacht voor die daden van onderlinge hulp en solidariteit, maar dat wil nog niet zeggen dat het een exclusief vrouwelijke eigenschap is. De verzetsman Floris Bakels maakt de indruk van nature bepaald nogal een macho te zijn, maar in een van de ontroerendste passage in zijn memoires vertelt hij hoe in kamp Natzweiler een vriend naar hem toe kwam toen hij er eens helemaal doorheen zat en in grote wanhoop op zijn brits lag. 'Toen hij zag dat ik heel erg bedroefd was, klom hij op de brits naast de mijne. Hij keerde zich op zijn zij, naar mij toe, en begon mij te strelen over mijn stoppelhoofd. Dat hielp, en deze gebeurtenis van vierendertig jaar geleden voel ik vandaag nog aan den lijve.' Aldus Bakels. Attente zorgzaamheid, tederheid en troost. Bakels zelf ziet herhaaldelijk de hand van God in momenten van wonderbaarlijke uitredding. Wat daarvan zij, ik zie in elk geval ook in het menselijke gezicht van zijn vrienden het gezicht van God. Wie zo hun menselijkheid wisten te bewaren, wie vast konden houden aan hun hoge roeping méns te zijn, in hen werd God zelf openbaar. Genadig, liefdevol, vrijgevig. We mogen onszelf gelukkig prijzen dat onze omstandigheden zo oneindig veel beter, vrijer, vrediger zijn dan die in het kamp of in belegerde steden, maar onze roeping is er niet minder om. Gezegend al degenen in verleden en heden die hun vrijheid waarmaken en aan die roeping gehoor geven.

Bettine Siertsema